

ԱՐԿԱԴԻ ԱԿՈՊՈՎ

ԹՈՐԹՈՒՄԻ ԳԱՎԱՌԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ (XVI դ. -XVII դ. առաջին կես)

Բանալի բառեր՝ Թորթում, ժողովրդագրություն, վերաբնակեցում, մահմեդականացում, կեսկեսներ, Օսմանյան կայսրություն, Տայք, բնակչություն:

XIV դ. Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններում և Բալկանյան թերակղզում կատարելով մի շարք նվաճումներ՝ նորաստեղծ Օսմանյան պետությունն իր զավթողական քաղաքականությունն ակտիվացրեց նաև Արևելքում: 1473 թ. հաղթանակ տանելով ակ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի նկատմամբ՝ թուրքերը ներխուժեցին Հայաստանի արևմտյան՝ Դերջան և Եկեղյաց գավառներ, իսկ 1545-1549 թթ. գրավեցին Սամցխեի աթաբեկության մաս կազմող պատմական Մեծ Հայքի Տայք նահանգը¹:

1555 թ. Ամասիայում կնքված պայմանագրով, ի թիվս այլոց, Օսմանյան տիրապետության տակ անցավ նաև վերջին տարիների մեր ուսումնասիրության առարկա Թորթումի գավառը:

Հաստատվելով Արևմտյան Հայաստանում՝ թուրքերը ձեռնամուխ եղան տարածաշրջանի յուրացմանը՝ երկրամասը պարբերաբար տրոհելով վարչատարածքային մեծ ու փոքր միավորների²: Այս առումով, թերևս բացառություն է կազմում Թորթումի գավառը, որը մշտապես մնաց Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձևավորված ամենախոշոր վարչատարածքային միավորի՝ էրզրումի էյալեթի մաս³:

¹ Տե՛ս **Տաշեան Յ.**, «Տայք, դրացիք և խոտորչուր», *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1971, թիւ 1-3, էջ 36, Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Բ. Ա., Երևան, 1961, էջ 31:

² Խոշորագույն միավորները կոչվում էին էյալեթներ (նահանգներ), որոնց գլխավորում էին սուլթանի նշանակած կառավարիչները՝ բեյլերբեյիները կամ միրմիրանները: էյալեթները բաժանվում էին լիվաների կամ սանջակների (գավառ), որոնց կառավարիչները կոչվում էին սանջակբեյեր կամ միրլիվաներ: Մրանֆ ևս նշանակվում էին սուլթանի կողմից, սակայն նրա հետ հարաբերությունները իրականացնում էին նահանգապետերի միջոցով: Սանջակները բաժանվում էին նահիեների (գյուղախմբերի), որոնց գլխին կանգնած էին կայմակամները կամ մյուլիբները (գեղջավազ): Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ա. Խ.**, «Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դ.», *Արևելագիտական ժողովածու*, Կ. 1, Երևան, 1960, էջ 285:

³ Տե՛ս *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին*, Բ. Բ., քարգանություն թուրքականբնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց **Ա. Խ. Սաֆրաստյան**, Երևան, 1964, էջ 219-220, Կ. Գ, **Էվլիա Չելեբի**, Երևան, 1967, էջ 27:

Թորթումի գավառը տեղագրվում է «Աշխարհացոյց»-յան Տայք նահանգի Ոքաղե և Ագորդացիոր գավառներում Թորթում գետի և նրա վտակների ավազանում: Կլիմայական և աշխարհագրական պայմաններով գավառն առանձնահատուկ մի շրջան է պատված ձորերով ու լեռներով⁴:

Որպես էրզրումի նահանգի հյուսիսային գավառ՝ Թորթումի լիվան ձևավորվել է XVI դ. երկրորդ կեսին: Հարավ-արևելքից այն սահմանակից էր էրզրումի նահանգի Մամրվանի, հարավից՝ էրզրումի և Վերին Բասենի, արևմուտքից՝ Սպեռի գավառներին, հյուսիս-արևմուտքից՝ Ախալցխայի (Չլդըր) նահանգի Բերդագրակի (Կիսկիմի), հյուսիսից՝ Թավուսարի և հյուսիս-արևելքից Օլթիի գավառներին: Գավառակենտրոն Թորթում ավանը գտնվում էր էրզրում քաղաքից մոտ 55 կմ հեռավորության վրա՝ Թորթում գետի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հարկևոր լեռան ձորահովտում: Ավանից ոչ հեռու՝ մի բարձր ժայռի վրա էր գտնվում նույնանուն բերդը. «Մեծատարած է բերդս այս քան զայլս և ահեղ, հիմնացեալ յեզր քարափանն, որ առ գետոյն արկեալ պարսպացն ըստ խոտորնակ ձևոյ քարաժայռին»⁵:

Սկսած XVI դ. երկրորդ կեսից Թորթումի գավառը բաժանվում էր 4 գյուղախմբերի՝ Թորթումի, Լսկավի, Աղջրիկի և Խախուի, որոնց կենտրոնները նույնանուն բնակավայրերն էին⁶: Թորթումի նահիեն զբաղեցնում էր գավառի հարավային և կենտրոնական, Լսկավի նահիեն՝ արևելյան, Աղջրիկի նահիեն՝ արևմտյան, իսկ Խախուի նահիեն՝ հյուսիսային շրջանները:

Ինչ վերաբերում է XVI-XVII դդ. Թորթումի գավառի ժողովրդագրական պատկերի վերհանմանը, ապա դժվարին այս խնդիրն էլ ավելի է բարդանում, քանի որ ժամանակահատվածը լուսաբանող սկզբնաղբյուրները խիստ սակավ են ու թերի: Պաշտոնական տվյալներում գրեթե միշտ պակասեցված էր հայերի թիվը: Սրան ավելացրած՝ պաշտոնյաները բավականանում էին մահմեդական բնակչության մասին տանուտերերի հաղորդած չափազանցված տվյալներով: Դրանք ոչ միայն անաչառ չէին, այլ ավելին՝ ներկայացնում էին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության իրական ազգային կազմից բավականին հեռու մի պատկեր:

Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության առանձնահատկություններն ուսումնասիրելով՝ ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանը հանգել է այն եզրակացության, որ գյուղական հայ ընտանիքների անդամների թիվը բաղդատելիս՝ միջինը

⁴ Տե՛ս Ա. Դո, Վանի, Բիթլիսի եւ էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912, էջ 200:

⁵ Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 85:

⁶ *ոսմալուրուցլուդամուզլուդազտրեբուտու-զլարաչլուտիսմեսաչեբ (XVI-XVIII սալլալըբը)*, ոսմալուրուտլըլստիլարտուլուտարգմանուտ, Մեսալլուտ, մցուրըմլընիմլընըբուտադալլսիմուլըլըբուտալլոսալլըմալլմոսալլալլըբը. *Նուդարմընլըլուամ*, տծ., 2013, թթ. 237-293.

պետք է ընդունել 8-ը, թուրքերինը՝ 6-7, քրդերինը՝ ավելի պակաս⁷: Տայքում, մասնավորապես Թորթումի գավառում, ևս կիրառելի էր բնակչության բաղադրամասն այն բանաձևը, որը բնորոշ է Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններին⁸: Այդ տարբերակով կատարված հաշվարկը համադրելով Տայքի մեկ այլ գավառի՝ Բանակի վերաբերյալ ունեցած փոքրիշատե վստահելի տվյալների հետ, հանգեցինք այն եզրակացության, որ XVI դ. վերջին գյուղական բնակավայրերի միջին խտությունը կազմում էր 30 ծուխ, ուստի Թորթումի գավառի 53 բնակավայրերում պիտի լինեին շուրջ 1590 ընտանիք՝ մոտ 12700 բնակչություն⁹:

Այս հաշվարկներում հստակություն մտցնելու մեջ մեզ ակամայից օգնության հասան մեր վրացի գործընկերները, որոնք, ի տարբերություն հայ հետազոտողների, ազատված են արհեստական խոչընդոտներից և հնարավորություն ունեն այցելել Թուրքիա՝ տեղում ծանոթանալու օսմանյան արխիվներին: Այդ գործում աչքի ընկած հետազոտողներից է Թբիլիսիի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Ն. Շենգելիան, ով 2013 թ. հրատարակեց Թուրքիայի արխիվներում պահպանվող մի քանի հարկացուցակներ (դավթարներ)՝ բնագրի լեզվով և վրացերեն թարգմանությամբ՝ «Օսմանյան ծավալուն և հակիրճ դավթարները Տաո-Կլարջեթիի վերաբերյալ» վերնագրով: «Դավթարներում» ներկայացված են Տայքի Թորթում և Մամրվան գավառները, ինչպես նաև հարակից շրջանները, որոնց ուսումնասիրությունը վրացագիտության մեջ հասկանալի պատճառներով գիտական մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում: «Դավթարներում» ներկայացված են բոլոր բնակեցված և անմարդաբնակ բնակավայրերի անվանումներն ըստ գյուղախմբերի, դրամական և բնամթերքային հարկի տեսակները և չափը, բնակավայրերի ծխերի քանակը, նրանց նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վերհանելու համար:

Ժամանակի հայկական, վրացական ու թուրքական աղբյուրների համադրությունից հստակ երևում է, որ շնայած IX-X դդ. Տայքի և մասնավորապես Թորթումի հայության քաղկեդոնականացմանը, ինչպես նաև հետագա դարերի ընթացքում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնիկ տեղաշարժերին, Թորթումի գավառում գոնե մինչև XVI դ. երկրորդ կեսը մեծամասնություն էր կազմում տեղաբնիկ հայ տարրը (առաքելական և քաղկեդոնիկ ուղղափառ), որի կողքին օրըստօրե հայտնվում էին եկվոր էթնիկական այլ

⁷ Տե՛ս Մեֆոնյան Ա., էրզրում. էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դ. առաջին երեսնամյակին, Երևան, 1994, էջ 111–112:

⁸ Տե՛ս Երանյան Գ., Հայ ընտանիքի անդամների միջին թվաքանակն ըստ XV դարի ձեռագրերի հիշատակարանների (Վասպուրականի օրինակով), Երևան, 2015:

⁹ Տե՛ս Ակոպով Ա., Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից մինչև XIX դարի I երեսնամյակը, Երևան, 2013, էջ 133:

խմբեր: «Դավթարների» համակողմանի ուսումնասիրությունից երևում է, որ Թորթումի գավառի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյա էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայերի շրջանում լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք Թորթումի գավառի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ստորև ներկայացվում է Թորթումի գավառն իր հարկման ենթակա բնակավայրերով:

N	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ծխերի թիվը	Հիշատակվող հայկական կամ հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն բնակիչների ընդամենը
1	2	3	4	5	
ԹՈՐԹՈՒՄԻ ՆԱՀԻԵ					
1	Թորթում (ոսբաթ)	18000	54	<p>Խելջվարա Հակոբի, նրա եղբայր Ավանես, Կիրակոս Բահնդուրի, նրա որդի Ամիր բեկ, Սարգիս, Խոջա Հայկի, Ավաք, Անդրիաս, նրա եղբայր Փիրազիզ, Կուբադ Ավադի, Ավադ Վարպետի, Խաչատուր, նրա որդի Կիրակոս, Խաչատուր Քալկալուրի, նրա որդի Բիլլրադ, Խաչատուր Սարքիսի, նրա որդի Սիմոն, նրա եղբայր Առաքել, Կիրակոս, Աթաբեկ Օվլեթ, նրա եղբայր Մանուկ, Թեոդոր Մանուկ, նրա որդի Վարբարթո, Խաչատուր Գիրգորի, Խաչազադ, Ջիհան Խաչատուրի, Ամիր Խոտբեքարի</p>	237-238
2	Պոչենց	8000	38	<p>Իստեփանոս Հովհանի, Պետրոս Իսմիխանի, նրա եղբայրներ Ալթուն, Քիբրոս, Ավադալեթ, Իսմիխան, Գաբրիել Օվլթեի, նրա եղբայրներ Գելաբեր ու Գելբադ, Արմենաք Խոզբեքարի, Սաադեթ Վարոսի, Ամիշիհան Պողոսի, Վարթապիկ Մակբիլի, նրա եղբայր Կիրակոս, Վարթազադ Փիրու-</p>	238-240

				մի, նրա որդիներ Փիրանիսե, Նուրանլի, Սուլթան, Բաբա, Գալուստ Ռաստակի, նրա որդի Վարթաշ, Սիմավիլ Ամիրզադեի, նրա եղբայրներ Խաչատուր և Բարթիլոս, Սիմոն Չոբանի, Ավանիք Փիրուսի, Օդալեթ Փիրուսի, Իստեփան Փիրուսի, Վարսիարյա Փիրուսի	
3	Սխտորուտ	7000	39	Թորոս, նրա եղբայր Սիմոն, Վարթուվան, Ջանոս, Դավիթ, Խոշար Նազար Մխիթարի, Սադակ Մարտիրոս, Թորոս Մուրադ, Ասատուր Լոսբարիլուսի, Վարթաբեթ Ջիրաբեգ, Ղազարոս, Գիրքոր Բազ Ազիզի, նրա եղբայր Թիուզոր, Շահնազար Մխիթար, Սարքիս Մուրադ, Ռամանիլ Մարտիրոս, Գասպար Կոջա Գիրգոր, Կիրակոս Մարտիրոս, Գեյրեգ Ավանի	240-241
4	Վանք	6000	16	Ասատուր, նրա եղբայր Ուրբան, նրա որդի Աբրահնուս, Կիրակոս Տիրատուրի, նրա եղբայր Դադուր, Գաբրիել, նրա եղբայր Ավանես, Վարթան Ասփազուր, Թորոս	241
5	Տանքար	5000	7	Գիրգուլ Դավիթ, Մարտիրոս Չոբան, Ջաքար Փիրուսի, Կիրակոզ Դավիթ	242
6	Չերբիլ	5000	29	Սուլեյման Ավանիսի, նրա եղբայր Գրիգոր, Ասվազուր Միքիլի, նրա եղբայր Կարապետ, Կիրակոս Սիմաուլ, Միրիման Վարթան, նրա եղբայրներ Ամրաք, Ամուր, Օսկար	242-243
7	Մասրաքուլ	4000	6	—	243
8	Սուքուրեք	5000	12	Կիրակոս Ջիրալ, նրա որդի Բահնդուր, Ղալթմազ Փիրուսի, նրա որդի Գիրքոր, Ջաքար Փիրուսի	243-244
9	Քարնաղուս	2000	9	Ակոփ Փիրուզի, Ակոփ Բուսգիրի, Վարթ Արնուս, նրա եղբայր Ամիրզադե	244

10	Գիրքունիք	2000	6	–	244
11	Ավիչ	2000	–	–	245
Այլ հարկեր		58000	–	–	245
Ընդամենը		122000	216	–	
Լ Ս Կ Ա Վ Ի Ն Ա Հ Ի Ե					
1	Վերին կսկավ	13000	87	Ամիր Ասվադուր, նրա եղբայր Մախարաբի, Հովսեփ Մուրադ, նրա եղբայրներ Մկրտիչ, Շեհրիման ու Անուբ, Գիրքոր, Մարտիրոս, Մկրտիչ Փիրումի, Ասվադուր, Կիրակոս Թոփինիք, նրա Շահամիր, նրա եղբայր Սարքիս, Վարթագիգ Վասսամեք, նրա եղբայր Ամիրասուլան, Գիրքոր Անբիլ, Շահկուբադ Վաբիլ, նրա որդիներ Ավանիք և Կաբրիլ, Գիրքոր Փիրագիգ, Պետրոս Գելագիգ, Վարթաբիք, Գաբրիել, նրա եղբայր Ասատուր, Դիլաշի Ակոփ, նրա եղբայր Զոչիկ, Մինաս Փիրուլի, Սիքքանոս Փիրումի, Վարագիգ, Կարաբեդ, Սարքիս, նրա եղբայր Թովմաս	245-247
2	Վարին կսկավ	12000	52	Կիրակոս Ասրավ, Վարթաբեգ Սիմոն, նրա Ակոփ, Սարքիս Թորոս, նրա եղբայր Օմբիք, Մկրտիչ Սարքիս, Բադբեքար Խաչատուր, նրա որդի Խաչատուր, Վարթագ Ասփադուր, նրա Մկրտիչ, Թաթար Մինաս, նրա եղբայր Թորոս, Շմավոն Շահպարոն, Արտուշ Բազագիգ, Մարքար Մուրադ, Մկրտիչ Աթանասի, Վարթագիգ Մուսա	247-248
3	Նիխաղ	15000	60	Սարքիս Գուրչի, Գելամիր Ավաք, Ակոփ Օնդափիր, Զարո, նրա եղբայրներ Մկրտիչ ու Շեյխամիր, Մկրտիչ Դեմիր, նրա որդի Ավագիս,	248-249

				Ավանես Ասրաթ, նրա եղբայրներ Դիմիտրի ու Մուրջա, Ջուլուսի Միքայել, նրա եղբայր Ջարթմանիկ, Ակոփ Ամրո, նրա եղբայրներ Ամիրբեգ ու Նիկադոր, Վարթագիր Խոսրով, Խաչատուր Փիրուլ, Մարտիրոս Ջոջիկ, Գիրգոր Գուլում, Վարթագիր Փիրունի	
4	Բեթղար	3000	15	Գիրգոր Արբո, Սամվել Ազամի, Գիրգի Խաչատուրի, Կիրակոս Ռուսնանի, Գիրգոր Վարփարիսի, Շահրիբար Վարփարիսի, Օվանես Սաղակի, նրա եղբայր Կուլգեթ, Մարտիրոս Փիրուլի, նրա եղբայրներ Սարքիս, Ավլալեթ ու Սիմավիլ	249-250
5	Բշնկոց	3000	13	Գիրգոր Գաբրիելի, Գիրգոր Փիրունի, Մկրտիչ Փիրվելի, Աթաբեկ Մամիկ, Սարքիս Կուբադ	250
6	Օսքիքավ	5000	30	Վարթան քեթխուդա, նրա եղբայրներ Ալիբադ ու Շեյխազիզ, Վարթան Խոջեղի, Ջարադլեթ Մուրադ, նրա եղբայրներ Գիրգոր ու Ջոջիկ, Ավանիս Ասատուրի, նրա եղբայր Առաքել, Գելբեգ Ավանիսի, Գելազիզ Փիրուլի, Մարտիրոս Փիրունի, Դավիթ Թովմաս, Ավանես, նրա եղբայր Գաբրիել, Թորոս Շահմուրադ, Ավանիս Մարքիել, Ազիզ Գիրգոր, Ավադլեթ, նրա եղբայրներ Մարտիրոս ու Սիմաուլ	250-251
7	Ջարուք (Կարաբազ)	3000	—	—	251
8	Աղասեր	1600	—	—	251
9	Սինաք	8000	12	Մարկոզ Գաբրիել, նրա որդի Ալահվերմիշ, Գելաբիր, Բիլաք Խաչատուր, նրա	251-252

				եղբայր Միրուսումադ, Վարազա Մանուկ, Կիրակոս Մաքի, նրա եղբայր Օվլեթ	
10	Ղազարենց	5000	15	Սարքիս հաշատուրի, Փիրազիզ Ակոփի, Վարթագիզ Փիրուլի, Կիրակոզ Նուրբեգի, Կիրակոզ Առաքելի, Վարթան Ամիրզարի	252
11	Մինաջուր	4000	—	—	252
12	Աղիջուր	3000	—	—	253
13	Բարիլիս	5000	12	Թորոս Կաբուլ, Միրիխան Մարքար, Սիմոն բեկ, նրա եղբայր Թորոս, Ամիրազիզ Թորոս, Մարքար Կոջա, Ակոփ Աբրահամ	253
14	Կաթնաջուր	7000	—	—	253
15	Խիթազ վերուք	10000	30	Դանիել քեթիսուզա Սիմավելի, նրա որդի Սիմավել, Ամիրվարթ Մանուկի, նրա որդի Օվլեթ, Մարկոզ Վասաբեգի, Քադատուզ հաշատուրի, Ասվադուր Շահբուզաքի, Ջանկուլի հաշատուրի, Վարազ	235-254
16	Պար	9000	16	Փիրուսի որդիներ՝ Սիմավուն, Դուքի, Թիուզոր, Ակիլբեգ, հաշատուր, Ռեվփիրլեթ, Ջանազիզ, Մուրադշահ Սիմաուն, նրա եղբայր Միտիչ	254-255
17	Քեջնեթ	22000	77	Ասվադուր Դադուր, նրա եղբայր հաշատուր, Մաթեոս Գիրքոր, Ավանիք հաշատուր, նրա եղբայր Մկրտիչ, Բունջուր Գիրքոր, նրա եղբայրներ Նուրալի, Միրվելեթ, Կիզարլեթ, Մաթեոս Ավաքի, Շահդուլի Սարքիս, Բողդի Մաթեոս, նրա եղբայրներ Վարազիզ ու Մկրտիչ, Փեիզուլահ Մկրտիչ, նրա եղբայրներ Սուլթանալի, Նուրալի ու Ակոփ, Ավանես Քիզոզ, նրա	255-256

				եղբայրներ Գիրքոր ու Վասիլ, Գելամիր Փիրումի, Մելքիք Օվան, Միրիման Օվան, Կիրակոս Սիսիե, նրա Կրաբել, նրա եղբայրներ Աբել Ամիրա, Ջաքար ու Անիք, Օվան Սիսիե, Գիրգի Օվան	
Հնդամենը		128600	419		
Ա Ղ Ջ Ր Ի Կ Ի Ն Ա Հ Ի Ե					
1	Մեծ Աղջրիկ	9000	32	Իստեթանոս Կարաբիթի, Մարքար Սիմաունի, նրա եղբայրներ Ջադիբեգ, Նուհան, Սեիդուր, Մարքիս Նուհանի, Դաուդ Մարքարի, Միրլեթ Սահաբի, Ասադուր Մելիքի, Ակոփ Ամիրազադի, Բարոս Ակոփի, Ասադուր Մանուկի, Բադուրբեգ Ջաքարի, Սարիբեգ Ջաքարի, Կիրակոս Բարբուլեթի, Մկրտիչ Ջարուբի, նրա եղբայր Խոջա Ազիզ	256-257
2	Պոչենց	16000	29	Ասատուր Արուշի, էմիր-վարան Մկրտչի, Մարկոզ Աթաբազի, Ակոփ Ազարակի, նրա եղբայր Գուրգիք, Խոջա Ազիզ Գելամիրի, նրա որդի Մարտիրոս, Ավանիս Մինասի, նրա եղբայր Ասվազուր	257-258
3	Քցխա	20000	102	Ասրաթ Օվան, նրա որդի Անվալվարան, նրա եղբայրներ Օսքի ու Ասրաթ, Գելազիզ Խաչմանի, Իբրահիմ Իվանե, նրա որդի Ակոփ, Մարքար, նրա եղբայր Ամիր-մելիք, Խաչատուր Դաուդ, նրա եղբայր Բարթլոս, Ասփադուր Ասրաթ, Վելիխան Միրաք, նրա եղբայր Անդոբեգ, Ավաքի Մախար, Դաբան Օսքի, Սահակ Դադուր,	258-261

				<p>նրա որդիներ Սադանո, Դադուր, Կիրակոս ու Հազարոս, Վարազիզ Խաչմաքի, Մկրտիչ, Հազարոս Իստեփան, նրա եղբայր Կիրակոս, Ակոփ Գիրգու, նրա եղբայրներ Դիբան, Նուրադնո ու Գիրքոր, Հակոբիլա Սարքիս, նրա եղբայր Պետրոս, Գիրքոր Սիմաոն, նրա եղբայր Շահազիզ, Նիկոլա Վարթան, Թորոս Կարապետ, Օվան, Կիրակոս, Կիրակոս Զադի, նրա որդիներ Ավանես ու Մարտիրոս</p>	
4	Աղջրիկ	10000	25	<p>Ավանես Դանիել, Խաչատուր Փիրուս, նրա եղբայր Շեքեր, Ամիրազիզ Կիրակոզ, նրա եղբայր Գիրգոր, Վահան, Թորոս, Զուլի Ազիզ Մարտիրոս, Սարոզ Կիրակոս, Փիրուսի Կիրակոս, Ամիրջիհան Սիմաոն, նրա եղբայր Խաչատուր</p>	261-262
5	Քիսմաս	7000	14	<p>Դադուր Խաչիք, Վարթազիզ Խոջա, նրա եղբայր Թորոս, Շահսուվար Մամիք, Գուրջի Մարկոզ</p>	262
6	Չանկրես	7000	44	<p>Թեոդոր Կարագոզ, Մարքար, Ասվադուր, նրա եղբայրներ Կուզան, Ամիրան, Վիրանիսե, Բուրլեթ ու Վարթևան, Ազադ, նրա եղբայրներ Վարթագադ, Աբաս ու Վարթևան, Գալուստ, նրա եղբայրներ Մելիքսադ ու Օդլահ, Սարքիս Զաքար, Գիրգոր, նրա եղբայր Բարբադ, Վարթարոս Դավիթ, նրա եղբայր Ակոփ, Իվան Փիրուսի, նրա եղբայր Գիրգոր, Գարրիել Սարգիս</p>	262-264

7	Արջուս	4000	7	—	264
8	Այգեկ	7000	33	Վարթեան, Ասաթուր Նազար, նրա եղբորորդի Զաքար, Սիմոն Ասդուր, նրա եղբայր Զիրիբեգ, Բագրատ Ավան, Նուրբիհան Գիրգոր, նրա եղբայր Բուրղալ, Ակոփ, նրա եղբայր Հախի, Մարքար Հայկի, նրա եղբայր Կիրակոս, Ազիզբեգ Միլիզարի, նրա եղբայրներ Ակոփ ու Կիրակոս, Վասակ, նրա եղբայր Կիրակոս, Դակիդար Ավանի, նրա եղբայր Մելիք, Թորոս Սարքիս, Ակոփ Գիրքոր (մահմեդական է), նրա եղբայր Գաբրիել, Ամիրվան Դավիթ, նրա եղբայր Ասքվան, Իստեթանոս, Մանուկ, Բահագուր Գաբրիել	64-264
9	Քոսաքիլիսա	—	—	—	265
10	Զինակեր	7000	24	Ամիրվան Ավան, նրա որդի Պարոն Վարան, Վարթագես Ակոփ, նրա որդի Ուլուբիր, Ավալ Վարթագես, Դագուր Կիրակոս, նրա եղբայր Բաբիլ, Պետրոս, Ամիրզա Ավանիս, Խաչատուր Փիրումի, նրա որդի Գելասլան, Գիրգոր Փիրումի, նրա որդի Ալեքս, Զամլիք Միրան, նրա եղբայր Գիրգոր, Մամիր Ավան, Խաչատուր շոբան, Գիրգոր Ասվադուր, Մարքար, նրա եղբայր Զաքար	266
11	Վախթիկանց	8000	16	Սիմոն Սամիկ, Զուլփիկար Անտոն, Ազադ, Փիրում, Անդրիաս Թեոդոր, Օվան Սուլթանշահ, Թեոդոր Փիրումի, նրա որդի Վարթագիգ, Մկրտիչ Փիրումի	266-267

12	Խաշուտ	7000	15	չամուսնացածներ	267
13	Գեղիկ	2000	18	Թորոս, նրա եղբայր Զանոս, Անտոն Թորոս, Գիրգուլ Փիրումի, Գիրգի Կիրակոս, նրա եղբայր Բարա, Վարթազիկ Ասփադուր, Ակոփ Թորոսի, Էլիա Մարտիրոսի, նրա եղբայր Սարքիս	268
14	Նորշեն ¹⁰	8000	27	Կիրակոս Թեոդոր, Հուգավերդի Առաքել, Մարտիրոս Կարբել, Վարթազիկ, Խաշատուր Փիրվելի, Էլիսա Բուդարնո, նրա եղբայրներ Նորգբեգ ու Կիրակոս, Մարկոզ Փիրումի, նրա եղբայր Նազար, Մկրտիչ, նրա որդիներ Սադակ ու Զիհան, Գալուստ Միքաիլ, Վարթազիր Խուգավերդի, Ամիր Ազադի, նրա որդի Սարքիս, Խուգավերդի Առաքել, նրա որդիներ Վարթազիկ ու Շեհիրման	268- 269
15	Վարդիշեն	4000	16	Ամիրմելիք քեթիսուզա, Միքել Փիրումի, Գիրքոր, Ղազարոս, Վարթազիս, Վարթան, նրա որդի Խուգավերդի	269- 270
16	Վերին Քուքվանիք	3500	—	—	270
17	Վարին Քուքվանիք	2000	—	—	270
18	Նիխանանս	1500	—	—	270
19	Արջունիս	2000	8	—	270
Ընդամենը		125000	410		
Խ Ա Խ ՈՒ Ի Ն Ա Հ Ի Ե					
1	Խախու	24751	43	Գիրքոր քեթիսուզա Կիրակոսի, Իստեփանոս Ակոփի, Սիմոն Ամիրազիզի, Կիրա-	270- 272

¹⁰ Նորշենցիների մի մասը 1830 թ. հաստատվեց Ախալցխայի գավառում:

				կոս, նրա որդի Վարթուկեթ, Ավաք, Խուդավերդի Ավանիքի, նրա որդի Գաբրիել, Կիրակոս Բաքի, Ասվադուր, Միքաիլ Ալեքսանի, նրա եղբայր Ավաք, Զարուր, նրա եղբայրներ Զաքար ու Շահնագար, Վարլին Կիրակոսի	
2	Վսիկ	12000	55	Մուսեգ Մկրտիչ, նրա եղբայր Բաղիրբեգ, Մարքար, նրա որդի Բարթոս, Գիրգոր Փիրունի, նրա որդի Թեոգոր, Բալիք Ազրիան, նրա որդի Մանուկ, Վարթան Մարկոզ, Շադրո Առաքել, Ամիրկուր Վիրշիմ, նրա եղբայր Գիրքոր, Զուլփիկար Փիրուլի, նրա եղբայր Մինաս, Թորոս, նրա եղբայրներ Փերամուշ ու Օրդալեթ, Ավկարուս Ակոփի, նրա որդի Ակոփ, Մարկոզ Գելազիզ, նրա եղբայր Վարսիմ, Խաչատուր Սիմոն, Կիրակոս Սելիմ, նրա եղբայր Բուզալեթ, նրա որդի Վասիլ, Շահալի Ավանեսի, նրա եղբայր Միրզալի, Գալուստ Վարդապետ, Խաչատուր Կանիկի, նրա եղբայրներ Փիրղուլի ու Բուզակ, Ավանես, նրա եղբայր Միհրաբ, Թորոս Շահալիի որդի	272-274
3	Ընկուզեք	8000	26	Զազուր Առաքիլի, Խաչատուր Ավադուքի, Վարթազիզ, Իստեփան Առաքիլի, Դանիել	274-275
4	Ապրնես	8000	31	Գիրքոր, Վարթաբիլ, նրա եղբայրներ Ակոփ ու Քաքուս, Ավաք Սեիդ, Մարկոս Փիրբուզադի, Վարթազիր Գիրքոր	275-276

5	Գեղուտ	3000	19	Պողոս Սարգսի, Ազարի Գանիել, նրա որդիներ Գիրգոր ու Ագաբիք, Գիրգոր հաշագուր, Պետրոս Արսլան, հաշատուր Սիմոն, Ալեքսան, Մարտիրոս Աբասի, նրա եղբայր Քաթուս	276
6	Անի	3000	8	Առաքել, նրա որդիներ Վարթագիր, Շեհիրբան ու Օվլեթ, Վարթուլեթ Գիրքոր, նրա եղբայր Գաուգ, Ասատուր, նրա եղբայր Գիրգոլ	277
7	Բարդուսանց	10000	21	Ավան Բուզակի, նրա եղբայր Ջիրբան, Ավլալեթ Վարթագիդ, Մխիթար Ավակի, նրա եղբայր Փիլո, Գաբրիել Թեոդոր, նրա որդի Ավանիս, Բագրատ Զաքարի, Նիկանոս Զաքարի	277-278
8	Կաղնուտ	5000	26	Թորոս, Կիրակոս Փիրուլի, հաշատուր Փիրուլի	278-279
9	Օդեք	29000	50	Մուրադբեգ Ամիրսարգսի, նրա եղբայր Դիար, Գանիել, հաշատուր Թաթևոսի, նրա եղբայր Ասվադուր, հաշատուր Կիրակոսի, նրա եղբայր Գավլեթխան, նրա որդի Կիրակոս, Գելագիդ Քաթուսի, Ավանես Սիմոնի, նրա որդի Անդիմ, Սիմոն Թորոսի, նրա որդի Զանիք, Բանիք Ասվադուրի, նրա որդիներ Ալբանիք ու Դուկարբել, Նուրագիդ հաշատուրի, նրա եղբայր Շադանո, Կիրակոս Նուրանո, Շահ Կիրակոսի, նրա որդի Ափիրդալ, Մարքարնիս Արսլանի, Մարաք Կիրակոսի, նրա եղբայրներ Աբրահամ ու Փիրուլի, Թաթևուս Ափրանոսի, նրա որդիներ Զաքար ու Նուվադաբեգ	279-280

10	Սուրբօհան	8000	14	Շահունվար քեթխուզա, նրա եղբայր Դավիթ, Կիրակոս Փիրունի, Գաբրիել, Վարթաբեթ, Ավանիս, նրա եղբայր Ամիրազիզ, Գաբրիել Բահարի, նրա որդի Ամիր	280-281
11	Վերինգեղ ¹¹	8000	16	Սարքիս Վահանի, նրա եղբայր Խաչատուր, Կիրակոս Թիուզոր	281
12	Վաղավեր	6000	15	Տեղեկույթուն չկա	281
13	Կուկուշիբե	3000	10	Տեղեկույթուն չկա	281
14	Ազորդ	15000	27	Ամիրվալեթ Օվլեթի, նրա եղբայրներ Վարթազիր ու Անգրիաս, Սիմոն Մարբեթի, նրա եղբայրներ Ամիրազադ ու Բալիք, Շեխազիզ Սիմոն, նրա եղբայրներ Բագրատ ու Էլիաս	281-282
15	Օնթեթ ¹²	2500	13	Գելիթբար Դաուդի, նրա եղբայր Ասվադուր, Փիրքես Մարքարի, նրա եղբայր Խաչատուր	283
16	Օթղա	5000	23	Աբաս Գիրքորի, նրա եղբայր Բուգակ, Մկրտիչ Գիդեն, նրա եղբայր Բախնդուր, Գաբրիել Վարազի, Գաբրիել Գելազիզի, նրա եղբայր Կարբել, Վարսիմ Գաբրիելի, Ակոսի Թաթարասի, Օսիպ Թորոսի, նրա եղբայր Նուրանո	283-284
17	Իս	2500	20	Դուլիք Խաչիկի, Գաբրիել Զահիլի, Գաբրիել Սահիլի, Սուրազլեթ Սամիբի, նրա եղբայրներ Վարթազիր ու Մախրույեթ	284-285
18	Օշբվանք ¹³	7000	30	Գիրգի Կիրակոսի, նրա	285-

¹¹ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը, գրված 1663 թ. Վերին գյուղում Աբրահամ Բահանյանի ձեռով, վկայում է այնտեղ Կաթողիկե եկեղեցու սովորության մասին: Տե՛ս ՄՄ 8624, էջ 96բ:

¹² Հնարավոր է Օձուտ:

				որդի Օվլեթ, Ակոփ, Կիրակոս Մաքսիմեի, նրա որդի Մեսքուր, Գաբրիել Օսիպ, Իբրահիմ Հոբի, նրա որդի Զաքար, Անդրանիկ	286
19	Օշք	18930	43	Կարապետ, նրա եղբայր Զաքար, Աթաբեգ Խաչատուր, նրա եղբայր Անդրիաս, Օվլեթ Մեսրոպի, նրա եղբայր Անդրիաս, Թորոս Մխիթարի, Թորոս Ահբաղի, նրա որդի Միրանսա	286-287
20	Զխիկ (Մխիկ)	12000	30	Հոման Գիրքորի, նրա եղբայրներ Ալեքսի ու Վարձել, Աիլարուկ Բագրատի, նրա որդիներ Ամիրազիզ ու Գիրգոր, Օսիպ Ավանիք, նրա եղբայրներ Մախորոբել ու Մուրադ, Ամիրառնո Աբրամի, նրա որդիներ Կիրակոս ու Քեթուկ, Մարկոզ	287-288
21	Էշկիձոր	12000	20	Շերմազան, նրա եղբայր Կիրակոս, Ավանիք Թեոդորի	289
22	Խարս	6000	30	Անդիրբեգ Ակոփի, նրա եղբայրներ Զաքար ու Փիրլեթ, Մուրադ Դանիելի	290
23	Լեք	7000	20	Կիրակոս, նրա եղբայր Աբրամ, Անտոն քահանա, նրա որդիներ Գիրգոր ու Այթազար	291
24	ԹԼ	5000	25	Սուլթան Ամիրի, նրա եղբայրներ Ակոփ ու Մխիթար, Ավաք, Սիմոն Ավանիքի, նրա եղբայր Ալիա	291-292
25	Խարթիխա	8000	20	Բագիրբեգ Ակոփ, Ակոփ Զուլփիկյար, նրա որդի Վարնիքբեք, Պողոս Օսրանիք,	292-293

¹³ Հակոբ Կարնեցին խոսելով Օշի և Խախուի վանքերի, ինչպես նաև Տայֆի մյուս հրաշակերտ կառույցների մասին՝ գրում է. «...յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդինուպոլիս»: Տե՛ս **Յակովբ Կարնեցի**, *Տեղագիր Վերին Հայոց, չիշատակարան ժէ դարու*, Վաղարշապատ, 1903, էջ 17:

				նրա եղբայր Ազրի, Ավաք, Աթաբեգ Ազիզի, նրա որդի Ավաք, Բազազիզ, նրա որդիներ Քաթուս ու Մանուկ	
Ընդամենը	228681	635			
Ընդամենը Թորթումի լիվայում	604281	1680		13440	

Փաստորեն, XVI դ. վերջին Թորթումի գավառն ուներ 10 լքված ու 62 բնակելի գյուղ՝ 1680 ծուխ կամ շուրջ 13440 մարդ ազգաբնակչությամբ: Եթե այդ գյուղերում առկա 1680 ծուխը բաժանենք գավառի գյուղերի թվին, կստացվի, որ Թորթումի գյուղերում բնակչության միջին թիվը կազմում էր 27 ծուխ¹⁴: Ինչ վերաբերում գավառի հայությունը, ապա այն հավասարաչափ չէր տեղաբաշխված: Եթե Թորթումի, Լսկավի և Աղջրիկի գյուղախմբերում հայերը կազմում էին ճնշող մեծամասնություն (ավելի քան երկու երրորդը), ապա հյուսիսում հախուռի գյուղախմբում, այդ թիվն ավելի քիչ էր:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ Թորթումի գավառի բնակավայրերում հանդիպում ենք նաև վրացական անձնանունների: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ Քցխա գյուղի բնակիչ Իբրահիմ Իվանեի որդու անունը Հակոբ էր, Օշքվանք գյուղի բնակիչ Կիրակոսի որդի Գիորգիի որդիներից մեկի անունը՝ Օվլեթ, մյուսինը՝ Ակոփ, Բինհատ գյուղի բնակիչ Գիորգիի հոր անունը՝ Խաչատուր: Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության, նրանցում երկու ազգությունների միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլ նաև բարյացակամ վերաբերմունքի մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ Սամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղկեդոնականության տարածման հետևանք: Վրացիների ներկայությունը գավառում բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ Տայքի գլխավոր հոգևոր կենտրոններից Օշքվանքը և հախուռն, որոնք գտնվում էին հախուռի գյուղախմբի տարածքում, քաղկեդոնական նշանավոր վանական համալիրներ էին և, բնականաբար, դեպի իրենց պիտի ձգեին վրացի վերաբնակիչների: Չնայած այդ հանգամանքը չէր խանգարում, որ նույն հախուռի գյուղապետը լինեի հայազգի Գիրքորը:

Ի դեպ, «Իավթարների» թարգմանիչ և հրատարակող պրոֆեսոր Ն. Շենգելիան շատ էր ցանկանում Թորթումի գավառի տարածքում հնարավորինս մեծ թվով վրացիների տեսնել: Այս կարևոր հանգամանքով է բացատրվում

¹⁴ Համեմատության համար նշեմք, որ Տայքի մեկ այլ՝ Բանակի գավառում այդ թիվը 30 էր:

գավառի տարածքում բազմաթիվ «Գիրգոլներ» և «Գիրքոլներ» առկայությունը: Այս անվանաձևերը վրացիների շրջանում տարածված չեն՝ ի տարբերություն «Գրիգոլի»: Այստեղ ուղղակի փորձ է կատարված վրացականացնել հայերին՝ ցույց տալու համար, որ վրացական տարրը տարածաշրջանում եթե ոչ գերակշռող, ապա գոնե լայնորեն ներկայացված է եղել:

Թորթումի գավառը զերծ չի մնում թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառած արհավիրքներից՝ քանիցս դառնալով պատերազմի թատերաբեմ: Մասնավորապես «Թուին Ռևթ (1590) էր Արզում քաղաք այլազգի որդիքն ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայ... և մեծ սուզ եղեւ քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձորերն տիրեցին»¹⁵: Հաճախ պատերազմներն ուղեկցվում էին նաև բռնագաղթով: Մասնավորապես 1629 թ., երբ «եկեալ Խալիլ փաշան վազիր ի վերայ Ապազին, չկարաց առնուլ, ապա աշխարհս աւերեաց ի թալան, ի սուր սուսերի, ի գերութիւն վարեց՝ զՆրզնկան, Առզում, Բասեն, Թորթում և այլ գաւառք, և գնաց ի Թաւխատ»¹⁶:

XVII դ. առաջին կեսին Թորթումի գավառի էթնոսոցիոլոգիական պատկերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակաշրջանի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, համաձայն որի՝ «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէս Հայ ազգաւ և կէսն կրօնիւք Վրացի, բայց Հայի լեզուաւ խօսէին»¹⁷: Այս առիթով Հ. Տաշյանը գրում է. «Հայ ազգաւ և կրօնիւք Վրացի՝ հակադրութիւն են կրօնական տեսակէտով, ոչ թէ ազգային, ինչպէս արդէն «հայի լեզուաւ» կը ցուցնէ: Ասոնք «վրացի» էին այնպէս՝ ինչպէս այսօր «Firengi» կամ «Փրանկ» Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքև ունեցած ենք նաև շատ բազմաթիւ «հոռոմ» Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յունածէս, բայց տակաւին հայախօս Հայ-Հոռոմներ, նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիւք վրացի» Հայեր – չհաշուելով լիովին վրացած՝ ինչպէս նաև յունացած ու կորսուած Հայերու բազմութիւն մը»¹⁸:

1639 թ. Կասրե-Շիրիսի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Ի բազմանալն Հագարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս ՌՂԲ. (1643 թ.) ամին եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամպոլայ ի վերայ մօլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնեից թասիպ, յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզ-

¹⁵ Գիվան Հայոց պատմութեան, կազմեց Գիւտ քահանայ Աղանեանց, գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

¹⁶ Հայերեն ձեռագրերի Ժէ դ. հիշատակարաններ, հ. Բ (1621–1640), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Երևան, 1978, էջ 327:

¹⁷ Յակովբ Կարնեցի, նշվ. աշխ., էջ 18:

¹⁸ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Աւ ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 68–69:

րումայ: Եվ ելեալ արար դաւտար և կապեաց ծանր խարաճ, և ելին մեծ և փոքր ի թագաւորական դաւտարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարաճին յօրէնս Մահմեթի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի և աղօթիւք սուրբ Լուսաւորչին»¹⁹: Մեկ այլ զանգվածային մահմեդականացման մասին է վկայում Ղ. Ինճիճյանը: Ըստ նրա՝ «...զնախկին հայկազուն բնակչաց Թորթումայ, թե ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի զրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց», շնայած գյուղերը շարունակում էին մնալ «ըստ մասին բնակեալ ի հայոց և ըստ մասին ի տաճկաց»²⁰:

Բռնի մահմեդականացումը թուրք կառավարող շրջանակների կողմից այնպիսի փութով առաջ տարվեց, որ շատ քիչ ժամանակ անց ամբողջ Տայքում քաղկեդոնիկ եկեղեցին դադարեց գոյութիւն ունենալուց: Խոսելով Տայոց աշխարհի նշանավոր հոգևոր կենտրոնների մասին (Իշխան, Բանակ, Օշք, Խախու և այլն) Վախուշտի արքայազն Բագրատիոնը շեշտում էր դրանց թափուր լինելը²¹: Բնականաբար, դա կործանարար ազդեցութիւն թողեց ինչպես մեսիսերի ու վրացացած հայերի, այնպես էլ հայութեան այն մի ստվար հատվածի վրա, որն արդեն մի քանի դար է, ինչ ընդունել էր քաղկեդոնականութիւն: Հ. Տաշյանն այս առիթով գրում է, որ կղզիացած, առանց գլխավոր կենտրոնի նվիրապետութեան մնալով, հայախոս-վրացացած այս հայութեանը մի առիթ էր ընդամենը պակասում, որպեսզի զանգվածաբար մահմեդականանային: Եվ այդպիսի առիթ նրանց համար դարձավ 1643 թ. «ծանր խարաճը»²²:

Իշխանութիւնների սպառնալիքի տակ մահմեդականացած հայութեան մի զգալի մասն առերես էր ընդունել իսլամը: Նրանք ցերեկով էին միայն մահմեդական, իսկ գիշերը դառնում էին քրիստոնյաներ՝ գաղտնի հաճախելով եկեղեցիներ, կատարելով քրիստոնեական զանազան ծեսեր: Այդօրինակ բնակչութիւնը հայտնի էր «կեսկեսներ» անունով այսինքն՝ կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական: Թորթումի գավառի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչութիւնից: Նրանցից շատերն անգամ անվարժ էին խոսում թուրքերեն, իսկ նրանց թուրքերենի մեջ հսկայական թիվ էին կազմում հայերեն բառերը, հատկապես հայկական անձնանունները, որոնց ավելացված էր թուրքական «օղլի» վերջավորութիւնը՝ Կոստան-օղլի, Կիրակոս-օղլի, Գասպար-օղլի և այլն: Հայկականը և քրիստոնեականը հատկա-

¹⁹ **Յակովբ Կարնեցի**, նշվ. աշխ., էջ 18:

²⁰ **Ինճիճյան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մաս Ա, հ. Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 93-94:

²¹ Տե՛ս Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, կազմեց Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 84-85:

²² **Տաշեան Յ.**, «Տայք, դրացիք և խոտորչուր», ՀԱ, 1970, 7-9, էջ 292:

պես լավ էր պահպանված կեսկես կանանց շրջանում²³: Կարևոր է նշել նաև, որ Թորթումի գավառի հայ բնակչության մի մասը լազերի բռնություններից ազատվելու համար հաճախ իրեն ներկայացնում էր ոչ միայն մահմեդական, այլև լազ, ուստի և նրանց հաճախ անվանում էին ոչ թե կեսկեսներ, այլ հայ-լազեր²⁴:

Այսպիսով, Թորթումի գավառի բնակավայրերը մեծապես տուժում էին Օսմանյան կայսրության վարած հայակործան քաղաքականությունից: XVII դարի կեսերին սկսված և հետագայում շարունակված հայության մահմեդականացման գործընթացը, ինչպես նաև 1830 թ. արևմտահայության վերաբնակեցումը Հայկական մարզում և Ախալքալաքում ու Ախալցխայում, անդառնալի կերպով փոխեցին գավառի էթնոկրոնական և ժողովրդագրական պատկերը: Այսուհանդերձ, մինչև Հայոց Մեծ եղեռնը Թորթումի մի շարք բնակավայրեր շարունակում էին մնալ հայաբնակ:

АРКАДИЙ АКОПОВ

АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ОБЛАСТИ ТОРТУМ (XVI век – I половина XVII века)

Ключевые слова: Тортум, демография, переселение, исламизация, “кескесы”, Османская империя, Тайк, население.

Один из “ашхаров” исторической Великой Армении – Тайк, в XVI веке был захвачен Османской империей и был включен в состав новообразованных *эялетов*. Тортумская область (*лива*) Тайка вошла в состав Эрзурумского эялета. Во второй половине XVI века Тортумская *лива* была разделена на 4 *нахие*: Тортум, Лскав, Ахджрик и Хаху. Население области, подавляющее большинство которого были армяне (последователи Армянской апостольской церкви, а также православные), было распределено по 62 селам и составляло 1680 семей (13440 человек).

Османское иго тяжелейшим образом отразилось на демографической картине Тортума. Для армян настоящим ужасом стали войны между Турцией и Персией, которым сопутствовали погромы и насильственные переселения. В 1643 г. Османское правительство ужесточило налоговую политику по отношению к немусульманскому населению, в результате чего православная часть армян Тортумской области предпочла принять ислам, хотя многие продол-

²³ Տե՛ս Տաշեան Յ., Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 80-82, Լինչ Խ. Փ. Բ., Արմենիա. Գրքային օրագրի և էտյուժի, Թիֆլիս, 1910, ս. 537:

²⁴ Տե՛ս Մելիքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 80:

жали придерживаться христианских традиций. Такие мусульмане были известны под именем “кескесы” (наполовину армяне-христиане, наполовину турки-мусульмане).

ARKADI AKOPOV

THE ADMINISTRATIVE AND DEMOGRAPHIC PICTURE OF THE TORTUM REGION (16th – early 17th centuries)

Keywords: Tortum, demography, relocation, Islamization, *keskeses*, Ottoman Empire, Tayk, population.

In the 16th century, the territory of historical Tayk was conquered by the Ottoman Empire. Settling in the region, the Turks started to rule over it, regularly dividing it into large and small administrative units. In this respect, the *sanjak* of Tortum was an exception, since it remained as the northern part of the largest eastern administrative unit of the Ottoman Empire – the Erzurum Eyalet. In the 2nd half of the 16th century, the *sanjak* of Tortum was divided into the following *nahies* (districts) – Tortum, Lskav, Aghjrik, Khakhu and 62 villages with 1360 families (13440 people). The majority of them were Orthodox and Apostolic Armenians.

In 1643, the Ottoman government toughened its tax policy, targeting the non-Muslim population. The Apostolic Armenians preserved their faith, but the Orthodox Armenians and the Georgians of Tortum preferred to adopt Islam. A significant part of the Muslim Armenians secretly observed the Christian rites and attended churches. They are known as “*keskes*”-es (half Armenian Christians, half-Turkish Muslims). *Keskes* women in particular preserved their Christian and Armenian identity.